

ЕДНА ХИПОТЕЗА ЗА ПЪТЯ НА МОЩИТЕ НА СВ. ИВАН РИЛСКИ ОТ РЕКА ОСЪМ ДО ГРАД СРЕДЕЦ ПРЕЗ 1469 ГОДИНА

Росен Р. Малчев

Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл”

Последното пренасяне на свещените мощи на св. Иван Рилски – от столицата Търново в Рилската обител в средата на XV в. – е описано в среднобългарската литературна творба **„Разказ за пренасяне мощите на Иван Рилски в Рила”**¹ от Владислав Граматик². В нея е проследен пътят, по който се движи тържествената религиозна процесия. Според написаното, той може да бъде разделен на два участъка: **1.** От **„царствения български град Търново”**, през **„река Росита”** и **„град Никопол”** до **„река Осъм”**; **2.** От **„главния град Средец”**, през **„местността Лешница”**, **„река Герман”**, **„голямата планина Рила”**, **„манастирския метох, наричан Орлица”** и **„местността, наричана Върбица”** до **„манастира”**. Липсва информация за отсечката р. Осъм – гр. Средец, където разстоянието е изразено чрез интервал от време: **„Като пътуваха така, славейки Бога, след няколко дни (курсив мой – Р.М.) стигнаха в [главния] град Средец ...”**³.

Отсъствието на литературно-исторически данни за последното пренасяне на мощите на св. Иван Рилски през изследвания район може да бъде компенсирано по два начина: **1.** Чрез възстановяване на историята на местните православни култови средища – манастири, селищни храмове и оброчни места; **2.** Чрез събиране на информация, съхранена във фолклорната памет на локалните селищни общности.

Данните, получени по първия начин, са недостатъчни. Основна причина за това е оскъдието на писмени документи за годините на османското робство – манастирски летописи и кондики, данъчни и имлячни регистри, пътеписи на чужди пътешественици и пр. Така основен източник за набавяне на липсващата информация остават фолклорните сведения. Настоящото изследване се базира на данни от района на Западно Врачанско (Монтанско), където възниква и се развива култ към св. Иван Рилски и негова местна фолклорна хипостаза с името **„свети Еван”**. Средоточие на култа е селищният храм на с. Стубел и околохрамовият сакрален топос **„Буба”**⁴. Църквата в Стубел е посветена на св.св. безсребърници и чудотворци Козма и Дамиан. Двамата светци се наричат от местното население **„Врачеве”** и се почитат на 1 ноември. В празничния календар на Българската Православна Църква има и други светци безсребърници с имената Козма и Дамиан. Те обаче се тачат на 1 юли. Важно е да се отбележи, че на същия ден се празнува **„Възвръщане мощите на преп. Иоан, Рилски чудотворец”** от Царевград Търнов в Рилския манастир през 1469 г.

В близост до Стубел през Средновековието и Възраждането има няколко манастирски средища. Повечето са посветени на светци, носещи агионима **„Иван”** (**„Иоан”**): Бистрешки манастир **„Св. Иван Рилски – Касинец (Пусти)”**⁵; Мътнишки манастир **„Св. Иван Рилски”** в близост до с. Краводер⁶; Градешнишки манастир **„Св. Иоан Предтеча”** до с. Градешница, Криводолско⁷. Най-стар е Мътнишкият, който съществува от периода XII-XIV в.⁸ Манастирите изграждат своите културни землища на съседни или общи територии и са известни и почитани от жителите на съседни или едни и същи селища, което води до среща и взаимодействие във фолклорна среда на религиозните представи за св. Иван Рилски и св. Иоан Кръстител. В резултат на това възниква местен култ към тяхна агломеративна фолклорна хипостаза – светецът акефалос⁹ **„Еван”** – **„Свети Еван Кръстител, ели Рилски, – оно е све същото”**, който е **„светец на целио свет”**¹⁰. Втори център на зараждане и развитие на аналогични процеси, чиито локален резултат е почитането на демонологичното същество **„самодиван Йован”**¹¹, е районът на Чипровско и Берковско. Там се намират други две обители, посветени на светци с агионим **„Иван”** (**„Иоан”**) – Чипровският манастир **„Св. Иван Рилски”**, създаден още в IX-XI в.¹², и Лопушанският **„Св. Иван Кръстител”**¹³.

Най-ясни сведения за фолклорния местен култ към „**свети Еван**” в Западно Врачанско (Монтанско) се откриват във фолклорната неприказна проза от селата Стубел и Липен. Досега са документирани четири легендарни предания – едно от Липен и три от Стубел. Текстът от Липен¹⁴ има три ясно обособени части. В началото се разработва сюжетният тип „**Движение (летене) на светец (без глава) за пренасяне на святост**”. Средата представлява фолклорен вариант на евангелския разказ за смъртта на св. Иоан Кръстител. В края се съдържат сведения за изчезналия култ към мохамеданския светец „**Еели Буба**”, на чийто гроб в м. „Буба” (непосредствено до стубелската църква) се извършват християнски обреди за измолване на дъжд. Първото легендарно предание от Стубел повтаря първата и третата част от липенския текст. Отсъства разказът за смъртта на св. Иоан Кръстител, а летенето на светеца акефалос и обредите за дъжд на неговия гроб са представени изцяло в контекста на мохамеданския местен култ към „**Еели Буба**”¹⁵. Направена е връзка с култа към гроба на друг мохамедански светец със същото име, почитан в софийския кв. Княжево¹⁶. Другите стубелски предания, съдържат фолклорни интерпретации на епизоди от старобългарската творба „**Народно (безименно) житие на св. Иван Рилски**”. Както е известно, това е най-старото агиографско съчинение за светеца, което възниква през XII в., преди първото пренасяне на мощите му от крал Бела III в Унгария през 1183 г. От този паметник са известни само шест преписа, повечето от които са от Рилския манастир и Софийско. Най-ранният е от XV в., а най-късният – от средата на XVIII в. Преписи от района на Врачанско не са открити¹⁷. Ето защо, може да се допусне, че житийните епизоди в разглежданите легендарни предания са съхранявани и предавани във фолклорна среда като елементи от местния култ към „**свети Еван**” – фолклорна хипостаза на св. Иван Рилски.

Казаното дотук дава основание да се предположи, че култът към Рилския светец (като св. Иван Рилски и като „**свети Еван**”) на запад от Враца се намира във взаимно стабилизираща връзка с пренасянето на мощите му през този район в средата на XV в. Съществуването на посветени нему манастири от предосманската епоха, както и наличието на следи от най-ранното му житие в местната фолклорна проза показват, че почитането на светеца тук започва още в старобългарската епоха. Тържествената процесия с мощите през 1469 г. преминава през Врачанско именно по тази причина¹⁸, като същевременно дава нов тласък на този процес. В края на изложението може да се спомене и един друг, на пръв поглед смехотворен факт в подкрепа на изказаната хипотеза. Знайно е, че жителите на много селища, подиграват врачани с израза „Враца, дето гарга не каца.” Познати са две продължения на този фразеологизъм: „Защото софиянци изляли мършата.” и „Защото е гнездо на орли”. Те, обаче, са сравнително нови по произход. Тук трябва да се припомнят фолклорните легендарни предания за св. Иван Рилски от т.нар. „**Рилски цикъл**”, където светецът е издаден на гонителите си от крясъците на гарги и проклева мястото, където се намира, никога повече да не бъде обитавано от тези птици¹⁹. В този смисъл подигравката към жителите на Враца би могла да бъде отглас от култ към светеца и косвено доказателство за пребиваването на мощите му в този град в един от дните, за които Владислав Граматик само споменава: „Като пътуваха така, славейки Бога, след няколко дни (курсив мой – Р.М.) стигнаха в главния град Средец...”

БЕЛЕЖКИ

1. Киселков, В. Сл. Свети Иван Рилски. Жития. С., 1940, 70. „*Разказ за пренасяне на мощите на Иван Рилски в Рила*”, запазен в 2 редакции – по-обширна и по-кратка. Обширната редакция е позната по няколко преписа: 1. В сборника на Владислав Граматик от 1479 г., в сборника на Мардарий от 1483 г. и др. ... По-кратката редакция е позната по препис от сборник в Белградската нар. библиотека.”
2. „Владислав Граматик е широко образован книжовник от XV в., притежаващ големи научно-литературни интереси, със забележителна дарба на разказвач, с огромно трудолюбие. Роден в Ново бърдо (при Призрен), работи в с. Младо Нагоричино (северно от Куманово), в манастира Матейче

(между Скопие и Куманово) и може би в Рилския манастир. Съставил е четири големи сборника ... и е съчинил разказ за пренасяне мощите на Иван Рилски от Търново в Рилския манастир в 1468 г. (като продължение на Евтимиевото житие).” Вж. **Диневков, П., Куев, К., Петканова, Д.** Христоматия по старобългарска литература. С., 1978, 461.

3. Киселков, В. Сл. Цит. съч., 70.

4. По въпр. вж. **Малчев, Р.** Аспекти на народното християнство. Дипломна работа, защитена в Катедра „Българска литература” към ФСФ на СУ „Св. Климент Охридски” през 1985 г.; **Малчев, Р.** Следи от местен фолклорен култ към „*свети Еван*” в с. Стубел, обл. Монтана (св. Иван Рилски – св. Иоан Кръстител). Доклад, четен на Международен симпозиум в памет на чл. кор. Йордан Захариев и 75-годишнината от издаването на значителния му труд „Кюстендилско краище”. Кюстендил, 22-24 октомври 1993 г. (под печат в Известия на Исторически музей – Кюстендил); **Малчев, Р.** Елементи от местен култ към св. Иван Рилски в Северозападна България. Доклад, четен на Интердисциплинарен колегиум по стара българска литература и култура по случай 1100-годишнината от Преславския събор и в памет на акад. Петър Диневков. София 28-30 октомври 1993 г.; **Малчев, Р.** Един фолклорен отглас от старобългарския култ към коня, язден от човешка глава. Доклад, четен на Юбилейна научна сесия посветена на 100 годишнината от създаването на Исторически музей, гр. Кюстендил. Кюстендил, 27-28 ноември 1997 г. (под печат)

5. Енциклопедия „България”. Т. 1. С., 1978, 749. По други сведения този манастир е посветен на св. Иван Богослов. Вж. **Българските манастири.** Изд. М. Попов, Ал. Иванов. Сер. „Живопис на България”, № 1. С., 1927, „*Списък на манастирите в България*”, № 109.

6. Българските манастири ..., № 108. За манастир, посветен на св. Иван Рилски, споменава и Иван Фекелджиев. Той също го локализира около с. Краводер. Вж. **Фекелджиев, Ив.** Народни легенди за Иван Рилски. С., 1979.

7. Енциклопедия „България”, 749. Вж. също **Българските манастири...**, № 107; Както и **Врачански окръг. Пътеводител. Туристически маршрути.** С., 1982 г., 37. Тук е публикувано сведение, че някога манастирът „*се намирал на десния бряг на р. Огоста в м. Крънино, която и сега се нарича Пустия манастир*”. Тази информация бе потвърдена през 1986 г. от игумена на Градешнишкия манастир отец Матей. Според него, мястото на новия манастир е определено след като един орел взима дъска от разрушения манастир при завоя на р. Огоста, в землището на с. Громшин, Монтанско и след това я пуска на мястото на днешния. Може да се предположи, че определението „*Пустия*” в името на стария Громшински манастир и названието на Бистрешкия манастир „*Св. Иван Рилски – Пустини*” са в пряка връзка с представите за св. Иоан Предтеча и св. Иван Рилски като пустинници (отшелници). Текстът, записан от игумена о. Матей, се съхранява в Архив на Асоциация „Онгъл”.

8. Вж. **Тулешков, Н.** Архитектура на българските манастири. С., 1989, карта № 3.

9. Акефалос (гр.) – букв. ‘безглав’.

10. Студентски архив – Архив на Институт за фолклор към БАН (СА-АИФ). Разказала Ценка Давидкова Минова, р. 1902 г. в с. Стубел, Монтанско, женена в с. Липен, Монтанско от 1920 г., без обр., земеделие. Зап. Р. Малчев на 24 юли 1984 г. в с. Липен.

11. По въпр. вж. **Тодорова-Пиргова, Ив., Малчев, Р.** „Самодив старец” като персонаж от демонологията в района на Михайловградски окръг”. Доклад, четен на семинарно занятие на Кръжока по български фолклор „Проф. д-р Иван Шишманов” във ФСФ на СУ „Св. Климент Охридски” през учебната 1983/84 година. Машинопис. Съхранява се в ААО. Както и **Малчев, Р.** Случай на фолклорно родство – признак за скрито „роднинство” (старецът Йован и светецът Йован в Чипровско и Берковско). Доклад, четен на Петите четения на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл”. София, 29-30 ноември 1997 г.

12. Тулешков, Н. Цит. съч., карта № 2.

13. Василиев, А. За изобразителните изкуства в Северозападна България. В: Сб. Комплексна научна експедиция в Северозападна България през 1956 година. Доклади и материали. С., 1958, 173-257. Както и **Българските манастири...** „*Списък на манастирите в България*”, №№ 105, 106.

14. СА-АИФ. Разказала Ценка Давидкова Минова ...

15. СА-АИФ. Разказала Юлита Иванова Михова (Лита Минова), р. 1896 г. в с. Стубел, Монтанско, без обр., земеделие. Зап. Р. Малчев на 6 юни 1985 г. в с. Стубел.

16. Става дума за мохамеданския светец Бали Ефенди с местно фолклорно название „*Али Баба*”. За връзката между двата култа вж. Вж. **Миков, Л., Кметова, Т.** Софиянецът Бали ефенди – мюсюлмански светец от XVI в. В: Сп. Българска етнология. Кн. 2, 1996, 31-50; **Малчев, Р.** Етнологички контекст на

конфесионалния ойконим „Бали Ефенди”. В: Ономастично и етнолингвистично пространство на езика: астроними, вентоними, еороними, зооними, фитоними, хрононими и др. Сборник в чест на проф. Николай Ковачев. Том 2. В. Търново, 1996, 57-62; **Малчев, Р.** Ойкоконфесионимът „Бали Ефенди” в околностите на стара София. В: Сб. Конфесия и фолклор. Тезиси. IV Северозападни четения на Асоциация за антропология, етнология и фолклористика „Онгъл”. София, 23-24 ноември 1996 г. Съст. Росен Р. Малчев и Константин Рангочев. С., 1998, 32-33; **Малчев, Р.** Проблеми на конфесионалния обмен. Култовото средище „Бали Ефенди – св. Георги – св. пророк Илия” в софийския квартал Княжево. Доклад, четен на Национална научна конференция „Градът от Възраждането до наши дни”. Пловдив, 17-19 септември 1997 г. В: Годишник на Етнографския музей – Пловдив, 1998, 108-119; **Малчев, Р.** За произхода на името **Бали ефенди** – мохамедански агионим от XVI в. Доклад, четен на Научна конференция в памет на Петър Илчев. София, 14-15 март 1998 г.

17. Вж. **Динсков, П., Куев, К., Петканова, Д.** Христоматия по старобългарска литература, 282.

18. Към това трябва да се прибави и каноничната църковна традиция процесииите с мощите на християнските светци да ношуват в центровете на епископската власт. В случая с мощите на св. Иван Рилски през XV в. по литературно-историческите сведения на Владислав Граматик това са Никопол и Средец, а по посочените фолклорни данни от Западно Врачанско (Монтанско) – Враца.

19. За присъствието на този сюжетен тип в Рилския цикъл за св. Иван Рилски вж. **Фекелджиев, Ив.** Народни легенди за Иван Рилски, 121.